

مروری بر نام و نشان مادیهای شهر اصفهان در طومار شیخ بهایی

مهدی مؤمنی شهرکی، عضو هیات علمی گروه مهندسی نقشه‌برداری دانشگاه اصفهان

زهره مشاوری، کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

وهاب نفیسی، عضو هیات علمی گروه مهندسی نقشه‌برداری دانشگاه اصفهان

momeni@surv.ui.ac.ir ۰۳۱۱ ۷۹۳۲۶۷۵

چکیده: رودخانه زاینده‌رود مهمترین رود فلات مرکزی ایران است که مدیریت و تقسیم آب آن از دیرباز مورد توجه بوده است. از این رودخانه، نهرهایی مصنوعی منشعب گشته است که در تداول اصفهانیان به آن مادی گفته می‌شود. سابقه ایجاد مادیها و تعیین میزان حقابه هر کدام به زمانهای دور می‌رسد. نام این مادیها اغلب فارسی کهن است و این خود نشانه‌ای از قدمت این نهرها می‌باشد. این مقاله به مروری بر نام و مشخصات تعدادی از این نهرها که در محدوده فعلی شهر اصفهان جریان داشته‌اند و پیشنهاداتی برای حفظ آنها می‌پردازد.

واژه‌ها: زاینده‌رود، اصفهان، مادی، نهر آب، طومار شیخ بهایی، آثار تاریخی

۱- مقدمه

رودخانه زاینده‌رود مهمترین رود فلات مرکزی ایران است که مدیریت و تقسیم آب آن از دیرباز مورد توجه بوده است. از این رودخانه، نهرهایی مصنوعی منشعب گشته است که در تداول اصفهانیان به آن «مادی» *mâdi* گفته می‌شود. سابقه ایجاد مادیها و تعیین میزان حقابه هر کدام به زمانهای دور می‌رسد. نام این مادیها اغلب فارسی کهن است و این خود نشانه‌ای از قدمت این نهرها می‌باشد.

رودخانه زاینده‌رود از آب باریکه‌های جبهه شمال‌شرقی زردکوه سرچشمه می‌گیرد و طی مسیری که ابتدا به سمت شمال جریان دارد شعب دائمی و فصلی متعددی به آن می‌پیوندد. سپس در حدود ۲۰ کیلومتری چهل‌گرد در روستای دیمه سه شعبه مهم از چشمه‌های دائمی دیمه به آن پیوسته و از آن به بعد با عبور از منطقه فریدن و پیوستن آبهای فصلی جبهه‌شمالی و غربی فریدن و در نهایت رودخانه اسکندری به آن، وارد دریاچه سد زاینده‌رود می‌شود. از آن پس هیچ آب جاری دائمی به این رودخانه نپیوسته و بهره‌برداری از این رودخانه در مسافتی ۲۰۰ کیلومتری تا

گاوخونی ادامه می‌یابد. به عبارت خلاصه‌تر یک سوم طول مسیر این رود حوضه آبخیز و دوسوم پایانی، حوضه آبریز است.

از زمانهای بسیار قدیم دو مساله درباره این رود مورد توجه مردمان اطراف آن بوده است. مساله اول افزودن آب آن از طریق برگردان شعب رودخانه کارون مانند کوه‌رنگ و شیخ علیخان بوده است که تا زمان حاضر نیز ادامه دارد. مساله دوم ایجاد نظم و سهم‌بندی در استفاده از آب رودخانه است که از طریق جداکردن نهرهایی از این رود و هدایت آب در طول این نهرها به روستاها و مزارع و باغات اطراف رود و همچنین شهر اصفهان انجام می‌شده است.

درباره وجه اشتقاق و معنی لغت مادی، گروهی آن را برگرفته از نام قوم ماد دانسته‌اند [۱]. گرچه وجود این نهرها به زمانهای بسیار دور و حداقل به زمان حکومت اشکانیان باز می‌گردد [۲]، اما اسناد مدون و معتبر از انتساب این نهرها به مادها یا هر قوم و سلسله دیگر، در دست نیست. خوارزمی در کتاب مفاتیح‌العلوم [۳] به بخشی از وظایف دیوان «کاست فرود» در دروه ساسانیان اشاره نموده است که از آن میان نظارت بر نهرها و حقایقه‌ها قابل توجه است. از جمله متونی که در آنها اشاره‌ای به مادیهای اصفهان شده است می‌توان از سفرنامه ابن حوقل مربوط به قرن سوم هجری [۴] و محاسن اصفهان مربوط به قرن پنجم هجری [۵] نام برد.

از جمله نکات ناگفته در اکثر این متون نام‌های این مادیها و وجه اشتقاق و معنی این نامهاست. این مقاله به مروری بر نام و مشخصات تعدادی از این مادیهای جاری در محدوده شهر اصفهان (در ابعاد کنونی آن) می‌پردازد. مشخصات این مادیها همانطور که در طومار شیخ بهایی [۶] آمده و در [۸] اصلاح شده، ارائه شده است.

۲- طومار شیخ بهایی

بهره‌برداری از آب زاینده‌رود و تقسیم آب آن به زمانهای دور برمی‌گردد اما از چگونگی این تقسیم و سنجش‌های لازم سند مدونی در دست نیست. طومار شیخ‌بهایی تنها سندی است که به این امر اختصاص دارد [۹]. نسخه موجود این طومار در واقع رونوشتی است که آخرین تصرفات دوره قاجاری را نیز در بر دارد و حداکثر مربوط به نیمه دوم قرن سیزدهم هجری است. در انتساب اصل این طومار به شیخ‌بهایی نیز تردیدهایی وجود دارد. در واقع متن طومار هم‌گویای این مطلب است که تقسیم آب مادیها گاه‌به‌گاه نیاز به تجدید و تغییر داشته است. اشاره به نام مادیهایی که به مادی دیگری ضمیمه شده یا محل انشعاب آن تغییر کرده و یا مادیها و دهاتی که به نام آنها در طومار اشاره شده ولی اکنون اثری از آنها دیده نمی‌شود و یا عدم تطابق تاریخها و القاب افراد با زمان شیخ، مثالهایی از تغییرات گاه‌به‌گاه در متن طومار هستند (برای اطلاع بیشتر رک [۷]).

مطابق طومار، آب زاینده‌رود به ۳۳ سهم اصلی تقسیم می‌شود که بین مادیهایی از بلوک آیدغمیش (نزدیک باغبادران) تا مزرعه دیزی در کرانه شمال غربی مرداب گاوخونی تقسیم می‌شود. این ۳۳ سهم در تقسیم جزئی‌تر به ۲۷۵ جزء و در تقسیم نهایی به ۳۰۹۸ سهم جزء بالغ می‌شود که در ۴ منطقه اصلی زیر توزیع می‌شده‌اند [۷]:

۲- «ماربین و جی» در غرب، شمال غربی، شمال و محدوده شهر اصفهان

۳- «برآآن و رودشتین» در شرق شهر اصفهان

۴- «کراج» در جنوب شرقی شهر اصفهان

مادیهای موجود در این چهار منطقه مطابق اسناد قدیمتر ۱۴۸ نهر و در آخرین تقسیم‌نامه قبل از بهره‌برداری از شبکه سد زاینده‌رود ۱۲۳ نهر هستند که این تقسیم‌نامه تا اواخر دهه ۴۰ شمسی معمول بوده است [۸] و [۹]. نام‌های اکثر این ۱۲۳ مادی، فارسی است که گاه با وجود حذف، قلب و تعریب هنوز هم آهنگ کهن خود را دارد. برای مثال نام‌هایی از قبیل «فدن، گرکن، مدیسه، پرکستان، نایج، قمش، قورطان و نیاصرم» قابل ذکرند. جالب توجه است که مادیهای خارج از محدوده شهر فعلی اصفهان اکثراً همان‌ده یا منطقه آبریز خود هستند. برای مثال مادی «کرچگان» که نام دهی نیز هست و یا «قورق حاجی محمدرضا» و «شانزده ده» که نام منطقه‌ای هستند.

۳- مادیهای شهر اصفهان

در بین این ۱۲۳ مادی موجود در متن دفتر جزء جمع [۸] نه مادی از میان محدوده فعلی شهر اصفهان عبور می‌کنند که سه مادی پر آب فدن، فرشادی و نیاصرم در میان بافت قدیمی‌تر شهر جاری بوده است. یکی از مهمترین مادیهای رودخانه زاینده‌رود و پرآب‌ترین آنها [۸] که ۱۳ جزء از ۲۷۵ سهم رودخانه را داشته است مادی «نیاصرم» Niyâsarm است. جدول ۱ مشخصات این مادی را نشان می‌دهد. نام این مادی فارسی و احتمالاً از دو جزء «نیا» به علاوه «صرم» تشکیل شده است. «نیا» با «نا» و «نیه» به معنی آب مرتبط است و «صرم» با «سلم» که نام آشنایی است و در ترکیب نام بسیاری از مکانها وجود دارد [۱] ذیل نیاصرم].

مادی مهم دوم مادی «فدن» Fadan است که ۹ جزء از ۲۷۵ سهم رودخانه را داشته است. این مادی و مادی نیاصرم در قدیمترین قسمت بافت شهری اصفهان روان هستند. مادی نیاصرم از جنوب و یک شعبه از مادی فدن از شمال نقش جهان می‌گذرد و پس از آبدهی به کاخ چهلستون در بافت شهر پخش می‌شود. شعبه دیگر این مادی به محلات بیدآباد و آب‌بخشان می‌رود. نام مادی فدن احتمالاً از «آپدن» و یا «آپادان» گرفته شده است [۱] ذیل فدن]. جدول ۱ مشخصات این مادی را نشان می‌دهد.

مادی «فرشادی» Faršâdi مادی دیگری است که از مسجد لبنان و نیز مدرسه چهارباغ می‌گذرد. نام آن هنوز هم به عنوان یک کلمه معنی مشخصی (شادی باشکوه) دارد [۱] ذیل فرشادی]. این مادی ۳ جزء از ۲۷۵ سهم رودخانه را داشته است. جدول ۱ مشخصات این مادی را نشان می‌دهد.

مادی «جوبشاه» در نزدیکی مادی فرشادی از رودخانه جدا شده و سپس موازی با مادیهای فدن و تیران مسافتی را تا نزدیک شهر طی می‌کند. سپس در امتداد خیابان شیخ بهایی به چهارباغ عباسی می‌رسد و آبخور اصلی آن به همین منطقه محدود می‌شود.

مادی «تیران» مادی دیگری است که از آشنستان آغاز می‌شود. سه محل دیگر نیز در محدوده اصفهان به نام تیران بوده‌اند. یکی تیران کرون در جوار نجف‌آباد و دیگری محله تیران در کنار آب‌بخشان (میدان شهدا) و سومی تیرانچی که نام دهی در جنب آتشگاه است. این مادی در مسیر خود به موازات و در نزدیکی مادیهای فدن و جوبشاه تا

نزدیک شهر جریان دارد و از آنجا به طرف شمال و شمال غرب تغییر مسیر می‌دهد. جدول ۱ مشخصات این نهر را نشان می‌دهد. نهر آهنگران، مورنان و خاوجان مناطق دیگری هستند که از این نهر سهم آب داشته اند.

دو مادی «نایج» Nâyej و «شایج» Šâyej به همراه «جوبشاه سربازخانه»، محلات و دهات سمت جنوب رودخانه را (نظیر جلفا، مارنان، سیچان و نیز باغهای مهمی نظیر فرح‌آباد، سعادت‌آباد و هزارجریب) آبیاری می‌کرده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به تحولات شهری عمده‌ای که در این مناطق وجود داشته است، این سه مادی به همراه مادی فدن بیش از دیگر نهرها دچار تخریب شده باشند. نام شایج احتمالا به صورت «شاهیج» و از ترکیب «شاه» به همراه پسوند نسبت «ایج» ایجاد شده است. «ناهیج» نیز از ترکیب «نا» به علاوه «ایج» ایجاد شده است. «نا» و «نیا» در نیاصرم به معنی آب می‌باشند [اذیل ناهیج]. جوبشاه سربازخانه که در دامنه کوه‌صافه جریان داشته است مسیری طولانی را از هراتمه تا هزارجریب می‌پیموده است. بعدا ایجاد پادگانهای نظامی فرح‌آباد و سپس دانشگاه اصفهان قسمت پایانی این نهر را در خود محو کرده است. بخشی از نهرهای نایج و شایج هنوز هم در بخش قدیمی جلفا و حسین‌آباد و سیچان دیده می‌شود و شاخه‌هایی از آن به معابر شهری شکل داده است. تعدد شاخه‌ها و شعب این دو نهر قابل توجه است [۷].

از نهرهای مهم دیگر می‌توان به «مادی ناچوان» (جوی آسیاب) اشاره کرد. این مادی به منطقه ناچوان (ناژوان و یا ناژنان) اختصاص داشته است. در مورد ریشه ناچوان در [۱] مطلبی یافت نشد.

نام مادی	نام دوم	سهم آب	محل انشعاب	سمت رودخانه	نام بعضی از محلات آبخور
نیاصرم	-	۱۳	جنب پل مارنان	چپ	عباس آباد، چرخاب، مهرآباد
فدن	فدی	۹	مقابل نصرآباد	چپ	دروازه دولت، شمال نقش جهان، آب‌بخشان (یک شعبه)
فرشادی	-	۳	جنب املاک ناچوان	چپ	مسجد لبنان، مدرسه چهارباغ، مهرآباد، مهرات
تیران	-	۳	مقابل آشنستان	چپ	شمس آباد قهساره، آهنگران، مورنان، خاوجان
جوبشاه	-	مشخص نشده	جنب املاک ناچوان	چپ	خیابان شیخ بهایی، چهار باغ عباسی
شایج	دستگرد	۵	مقابل کوه دنبه	راست	دستگرد، فرح‌آباد، حسین‌آباد، سیچان، مارنان، مصلی، کوله پارچه، کراج
نایج	جلفا	۴	مقابل کوه دنبه	راست	دستگرد، مارنان، جلفا، سیچان، سعادت آباد، چهارباغ بالا، شهرستان
جوبشاه سربازخانه	-	۳	بالای هراتمه	راست	باغکومه، آغچه بدی، فرح آباد، هزارجریب
ناچوان	جوی آسیاب	ربع سهم	مقابل املاک نصرآباد	چپ	باغات ناچوان

جدول ۱) مشخصات مادیهای محدوده فعلی شهر اصفهان

دو نهر دیگر نیز علی‌رغم اینکه در محدوده شهر اصفهان جریان ندارند اما از نظر نزدیکی به شهر یا محلات تاثیرگذار در شهر قابل ذکر هستند. یکی از این دو، مادی «قمش» Qomeš است که در منطقه ماربین در غرب و شمال غرب اصفهان جریان دارد. ۵ جزء از ۲۷۵ سهم رودخانه به این نهر اختصاص داشته است. نام آن به نظر استاد مهریار از دو جزء «قم» به معنی قنات و «ش» که از شستن گرفته شده تشکیل می‌شود و به معنی آب قنات روان است [اذیل قمش]. مادی «گرکن» مادی دیگری است که از جنوب منطقه اصفهان و از سمت دیگر کوه‌صفه می‌گذرد و منطقه‌ای وسیع و پرمحصول را آبیاری می‌کند. این نهر ۹ جزء از ۲۷۵ سهم را داشته است. نام آن از «گر» به معنی کوه و «کن» تشکیل شده است. قسمتی از مسیر این نهر در مناطق سنگلاخ و نزدیک کوه بوده است. [اذیل گرکن].

۴- علل تخریب مادیها و تلاش برای نگهداری مادیهای شهر اصفهان

تصاویر ۱ تا ۳ نمونه‌هایی از تخریب مادیها و تلاش برای نگهداری از آنها را نمایش می‌دهد. پیشرفت شهر و نوسازی آن و همچنین عدم استفاده از مادیها سبب تخریب و آسیب جدی این میراث تاریخی و فرهنگی شهر شده است و تلاشهای انجام شده جهت ساخت حریم مادیها و نصب تابلوی نام مادیها اگرچه قابل تقدیر است اما کافی به نظر نمی‌رسد.

نگاه واقع بینانه گویای آن است که حفظ همه شعب فرعی و سازه‌های مربوط نظیر پلها کاری غیر ممکن و غیر ضروری است. مادیها و یک یا چند شعبه اصلی آنها معمولاً تاثیر زیادی بر بافت شهری اطراف خود داشته‌اند و به همین دلیل حفظ و نوسازی آنها ساده‌تر و عملی‌تر است. علاوه بر این، امکان جاری نمودن آب در مادیهای فرعی و کوچک به دلایل متعددی وجود ندارد. تنگی جویها، تجمع زباله، خرابی و شکستگی سازه‌هایی مثل پلها و شترگلوها بعضی از این دلایل هستند. تنگی معبر گذر شهری در امتداد این نهرها و تجمع حشرات و حیواناتی مثل موش در کناره این نهرها سبب شده است که این نهرها توسط افراد محل تخریب شوند.

از طرف دیگر ساخت و سازه‌های معابر شهری به خصوص در امتداد شمال-جنوب در سمت غرب شهر باعث قطع محور تمامی مادیهای شهر اصفهان (به جز مادی نیاصرم) شده است. برای حل این مشکل لوله‌های فلزی قطوری به شکل شترگلو استفاده شده است. اگر آب مادی جریان دائمی نداشته باشد، این راه حل به مشکل بهداشتی تبدیل خواهد شد.

آب لازم برای حفظ فضای سبز شهر از طریق پمپ نمودن آب از رودخانه تامین می‌شود. اگر این آب در مقطعی از مادی رها شده و در انتهای آن مقطع جمع آوری و به فضای سبز پمپ شود، آن مقطع از مادی هر چند روز یکبار با صرف هزینه‌ای اندک، آب روان و نسبتاً تمیزی خواهد داشت. این پیشنهاد برای مثال در مورد مادی فدن در محوطه اطراف چهل‌ستون قابل اجراست.

آشنایی مردم با مادیها و سابقه آنها اهمیت فراوانی دارد. شاید وجود آثار تاریخی فراوان در سطح شهر اصفهان باعث توجه کمتر به مادیها شده است. تصویر ۴ نمونه‌ای از تابلوهای شهری مادیها را نشان می‌دهد. اطلاعات بیشتری در مورد مادی را می‌توان روی این تابلو ارائه نمود.

تصویر ۱) مادی شایع و ساخت و ساز در حاشیه آن بدون رعایت کردن حریم نهر. خیابان سیمین تابستان ۱۳۸۴

تصویر ۲) درِ نیاصرم در کنار پل مارنان. «در» به معنی محل انشعاب از رودخانه است. تابستان ۱۳۸۴

تصویر ۳) محوطه سازی و حاشیه گذاری اطراف مادی نیاصرم. تابستان ۱۳۸۴

تصویر ۴) نمونه‌ای از تابلوهای شهری معرف مادی. تنها نام مادی به دو خط فارسی و انگلیسی نوشته شده است. تابستان ۱۳۸۴

۵- پیشنهادات

نام و مشخصات بعضی از مادیهای زاینده رود (مادیهای محدوده شهر اصفهان) که در این مقاله مرور شد، تنها فتح بابی برای تحقیق جامع در این رابطه است. نامهای کهن مادیها و مناطق اطراف آنها به همراه نامهای اصنافی که با این مادیها سروکار داشته‌اند و همچنین اصطلاحات و نامهای مرتبط با سازه‌های این مادیها از نظر زبان شناسی منطقه اصفهان اهمیت بسزایی دارد. مهندسی به کار رفته در احداث مادیها و هدایت و تقسیم آب نیز جنبه دیگری از تحقیق را به خود اختصاص خواهد داد. بعضی نکات مهندسی در [۷] آمده است.

نگاه واقع بینانه گویای آن است که حفظ همه شعب فرعی مادیها و سازه‌های مربوط نظیر پلها کاری غیر ممکن و غیر ضروری است. ارائه راه‌حلهایی برای حفظ مقاطعی از مادیها برای حفاظت و تداوم وجود مادیها پیشنهاد می‌شود. همچنین آشنایی مردم با مادیها و سابقه آنها و تبلیغ و آموزش مداوم نیز برای حفظ مادیها تاثیر خواهد داشت.

۶- مراجع

[۱] فرهنگ جامع نامها و آبادیهای کهن اصفهان، محمد مهریار، فرهنگ مردم، اصفهان، ۱۳۸۲

[۲] آب و فن آبیاری در ایران باستان، عنایت‌الله رضا، وزارت آب و برق، تهران

[۳] ترجمه مفاتیح‌العلوم خوارزمی، حسین خدیو جم، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷

- [۴] سفرنامه ابن حوقل، ترجمه و تصحیح دکتر جعفر شعار، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶
- [۵] ترجمه محاسن اصفهان، عباس اقبال، ضمیمه مجله یادگار، تهران، ۱۳۲۸
- [۶] طومار شیخ‌بهایی، موجود در آرشیو سازمان آب منطقه‌ای اصفهان
- [۷] بررسی تحلیل نهرهای طومار شیخ‌بهایی، وهاب نفیسی و همکاران، سازمان مدیریت منابع آب، ۱۳۸۱
- [۸] دفتر جزء جمع، سازمان آب منطقه‌ای اصفهان، آرشیو
- [۹] مرداب گاوخونی، سید حسن حسینی ابری، دانشگاه اصفهان، ۱۳۶۱